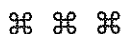

אסתר מלחי

שליח הציבור - לפני מי הוא עומד?**ראשי-פרקים**

- א. תפקידיו של שליח הציבור
- ב. תיאור המצב העכשווי בהווה, בגלות
- ג. שליח הציבור מעמיד את עצמו כחלק מן הקהל
- ד. תיאורים פרטניים ומוחשיים של העתיד
- ה. דברי שבח והודאה לבורא עולם
- ו. עיון במעמדו המיוחד של עם ישראל
- ז. התכנית האלקית ומשמעותה לקהל המתפללים
- ח. הפיוט כמקור לחינוך על יסודות האמונה
- ט. סיכום

א. תפקידיו של שליח הציבור

- במחקר שלפנינו ננסה לברר את עניין הקולות הדוברים והנמענים השונים ביצירה הפייטנית. מי הוא הדובר בשיר? אל מי מפנה הדובר את אמירותיו? בתפילה מתגלים לפנינו דוברים שונים ונמענים שונים.¹ האמירות ודרכי מבצען משתנות עם השתנות הדובר או הנמען. בפיוט מוכרים לנו סוגים שונים של דוברים הבונים היגדים אל סוגים שונים של נמענים:
1. דובר סמוי, בלתי מזוהה המספר דברים לנמען בלתי ידוע. אמירתו אובייקטיבית. אין בעיניו חשיבות לדובר אלא לדברים הנאמרים. דבריו נאמרים אל עצמו או אל העולם וכל הרוצה לשמוע - ישמע.
  2. דובר סמוי שפונה אל נמען ברור ומפורש, כגון: הקב"ה, קהל המתפללים, כנסת ישראל, הנשמה וכד'.
  3. דובר מפורש ומוגדר כגון: ה"אני" האישי או ה"אני" הלאומי, כנסת ישראל וכד', הפונה אל נמען ברור ומזוהה.
  4. דובר מפורש הפונה אל נמען סמוי ובלתי מוגדר.
- מעמדם של הדוברים והנמענים עשוי להיות משתנה ומתחלף בתוך השיר ואף בין טוריו: לעיתים הדובר קבוע לאורך כל השיר והנמען משתנה, ולעיתים הנמען קבוע ואילו הדובר משתנה במהלכו. תפקיד החילופין הוא ליצור גיוון במהלך השיר, לעורר את תשומת ליבו של הקהל המאזין וליצור הזדהות ברמות שונות

I ראה: א' חזן, תורת השיר בפיוט הספרדי, ירושלים תשמ"ו, עמ' 314-268.

עם דוברים ונמענים שונים. חילופי דובר-נמען משמשים כאלמנט צורני המחלק את השיר לחטיבות.

מעניין להתבונן בתפקידו של שליח הציבור העומד כאיש ביניים בין הקהל לבין הקב"ה. עמידתו זאת מכשירה אותו להשמיע דברים גם באזני הקב"ה וגם באזני הקהל. ברצותו הוא משנה את "מקום עמידתו": לעיתים הוא עומד בתוך הקהל ומהווה חלק ממנו ודובר בשם עצמו ובשם קהלו מתוך עמדה מזדהה, ולעיתים הוא מחוץ לקהל כשעמידתו ניטראלית והוא מבקש על הקהל ולמענו.

במאמר זה נראה כי יש ושליח הציבור, כדובר סמוי או מפורש פונה אל נמען גלוי או סמוי אך באמת מסריו מכוונים אל הקהל המתפלל. אמנם, אין הוא פונה ישירות אל הקהל, אך נוכחותו מורגשת ואליו מכוונות האמירות באופן עקיף אך ברור. כך, מושפעת אמירתו של הדובר מנוכחותו של נמען עקיף, ועליו להתאים את עצמו לנוכחותו של נמען זה. כלומר: למרות שיש נמענים גלויים או סמויים אחרים, המסרים נאמרים כלפי הקהל המתפלל, שהוא הנמען האמיתי אליו פונה הפייטן. בדרך אמירה כזאת מתגלה דמותו של הפייטן כמנהיג רוחני, כמתנד, כאדם החש אחריות כלפי קהלו. כך מקבל הפיוט תפקיד דידקטי, חינוכי המשמש כגורם מעודד, מלכד, מעורר תקווה, ככלי היוצר הזדהות בין הקהל למנהיג ולעקרונות אותם הוא מייצג, כדרך להעמקת האמונה, לחיזוק ביטחונו של העם בעצמו, בבוראו ובעתיד טוב יותר.

הדוגמאות במאמר זה צוטטו מיצירתו של ר' יוסף בר שמואל טוב-עלם (להלן: ריטי"ע). פייטן זה, המכונה "הגדולי", מגדולי חכמי התורה בזמנו, חי כפי הנראה בין השנים 980-1050 בצרפת.² הוא נחשב לאחד מבוני המרכז היהודי והפייטני בצרפת. כדמויות אחרות בנות זמנו (כגון: ר' שמעון בר יצחק, ר' אליהו הזקן, ר' גרשם מאור הגולה), היה גם ריטי"ע אישיות רבת אנפין: תלמיד חכם, איש הלכה, מנהיג ציבור ופייטן. בידינו מורשת פייטנית נרחבת מפרי יצירתו שמייצגת מגוון רחב של ז'אנרים פייטניים. פייטן זה מרבה לשוחח עם קהל. כדי לא לפנות אליהם מנקודת תצפית מתנשאת של מוכיח או מייסר וכדי לא ליצור ריחוק ורתיעה או תחושת בושה ועלבון, הוא מפנה את דבריו לנמענים שונים, גלויים או סמויים. אולם עיקר שיחו הוא אל הקהל העומד עימו בבית התפילה. מתוך פיוטיו ניכרת דמותו כמנהיג רוחני, כמורה וכמתנד המנצל את פיוטיו לצרכים דידקטיים, חינוכיים ופסיכולוגיים, כפי שיוצג בהמשך. במחקר זה

2 מידע רב על ריטי"ע מביא א' גרוסמן, בספרו חכמי צרפת הראשונים, י-ם תשנ"ה, עמ' 64-75.

נעסוק בעיקר בתכנים הנמסרים ע"י הפייטן. נוכל לראות כי באמצעות תכנים אלה "מדבר" שליח הציבור אל הקהל. מטרת שונות אותן קבע לעצמו, מכוונות אותו בבחירת הנושאים.

יש לדעת, כי ריטי"ע השתמש גם באמצעים צורניים ובקישוטי שיר רבים ומגוונים כדי לומר את דבריו לקהל. על כך ייערך אי"ה דיון במאמר אחר.

ב. תיאור המצב העכשווי בהווה, בגלות

ריטי"ע מתאר את מצוקות הדור בעיקר בזולתות (שהן חלק ממערכת היוצר) ובסליחות. הזולת הפכה להיות דגם הקרוב בתלונותיו לסליחות, בגלל השמטת שני קטעים שהיו נהוגים במזרח אחרי הזולת ("מי כמוכה" ו"ה' מלכנו") בהם הזכירו את המצוקות והגזירות. אולם באשכנו ובאיטליה, שבהם לא נאמרו תוספות אלה, עבר תוכן זה לזולת עצמו.³ גם אופייה של התחנה הליטורגית הקרובה שבה מבקשים על הגאולה, גרם לבחירתה של הזולת כמקום המתאים לתניי הצרות ולבקשת הגאולה. בזולת "אֶמְנָם פֶּסוּ מֵעֲדָנֵי" (המיועד לשבת שאחרי פסח - ימי ספירת העומר) מתאר ריטי"ע את התחושות הקשות, את הגזרות והרדיפות, את המצוקות וההשפלות: "טוֹפְלֵי שָׁקֶר שְׁמָצָה / טְרָדוּנֵי לְרִיב וּלְמָצָה... פְּפִיר אֲרִיזוֹת פָּלְנוּ / כּוֹבֵד עוֹל אֲכָלְנוּ" וגו'. מתוך הבקשות שבאות בפיוט עולה שוב תאור המצב הקשה: "הוֹשִׁיעֵנִי בְּצָר לִי / נִחְמֹל עַל עַם יִשְׂרָאֵל... סְחוֹף שׁוֹטְנֵי לְפֹזֹר / סֶלֶק תִּחְבֹּשׁ מְזוֹר / עוֹרָה נָקַם לְאַזְוֹר" וגו'.

בזולת אחר, "אֲרִיזוֹת הַדִּיחוּ פְּזוֹרָה", גם הוא לתקופה שאחרי פסח, מתאר המצב הקשה תחת שלטון זר, מתוארת שנאת האומות ורצונם להשמיד את ישראל: "נוֹעֲצִים לֵב לַהֲכָרִית / מְבַלִּי תַת שְׁאֲרִית... דּוֹבִים וָאֲרִיזוֹת נִהְמוּ / חֲפָצֵי קֶרֶבֶתְךָ הֵמוּ / מְעֵי פִים יִהְמוּ... פָּרְשׁוּ מִכְמוֹרֵת מְצָרִים / אוֹיֵב לוֹחֵץ עֲצוּרִים / יֵשֵׁב בְּמֵאֲרֵב חֲצָרִים" וגו'. הפייטן מדגיש את הפחד ואת ההשפלה: "סָמַר בְּשָׂרֵי מִפְחָד / הוֹדִי נְהַפֵּךְ וְנִכְחָד / בְּהִנְסָדֶם עָלֵי יַחַד" תחושת חוסר-אונים קשה מובעת בשאלות שאין עליהן תשובות: "מֵאֵין אֲבַקֵּשׁ עֲזָרָה? אֵיכָה תְּבִיט וְתִחְרַשׁ? לִמָּה תְּבִיט בּוֹגְדִים? לִמָּה תִּחְשָׁה וְתִתְעַלֵּם? וְכו'.

גם בסליחות מוצג מצבו העכשווי הקשה של העם: בסליחה "אין אומר ואין דברים" מתלונן הדובר כי אין צדיקים שיכפרו על העם, אין בית מקדש ואין קרבנות, האויב מכלה בנו מתוך שחוק ולגלוג וישראל נתונים למשיסה בגלות.

3 ע' פליישר, בחינות בשירת פייטני איטליה הראשוניים, הספרות 31-30, עמ' 159.

בסליחה "יודע היום כי אתה א-ל עליון" מתואר כור ההיתוך של הגלות, ההליכה משואה אל שואה, הכלימה והחרפות וכן הפולמוס שנכפה על היהודים. בהושענא "אֵימָה נחֲפָסֶת" מתואר מצב העם כבר בכינוי הראשון לעם ישראל: אֵימָה:⁴ "מלמד שאימתן של ישראל תהא על כל אומה ולשון".⁵ זה המצב האמיתי של עם ישראל במעמדו בעולם. אולם מצבה הנוכחי הוא "נחבסת": נחבסת, נלחצת, נמעכת ע"י שוביה. בכינוי זה מובעת הסתירה במצב האומה ובמעמדה.

בדוגמאות אלה ואחרות מעלה הפייטן את התחושות הקשות המלוות את העם החי כמיעוט קטן בגלות הארוכה והקשה שאין לה קץ. מטרתו היא בראש ובראשונה לתת ביטוי לרגשות הקהל שמתקשה, ואולי אף חושש, להעלות את הקשיים, את העדר התשובות לשאלות שאין אומץ להעלותן. הוא נותן פורקן למחשבות המטרידות כל אחד מהם, הוא נותן לגיטימציה לתחושות הנרדפות ולרגשות האין-אונים המצויות בלב הציבור. העובדה שהמנהיג, שליח הציבור, מעלה את הדברים, אומרת לקהל כי יש הבנה למצבם וכי אכן המצב קשה. ריטי"ע אינו מדבר ישירות אל הקהל ואינו מטיף להם מוסר. הוא משמש כמוען סמוי הפונה אל דובר סמוי, אך מתוך דבריו משתמעות אמירות ברורות אל הקהל. תיאורים אלה משמשים גם כרקע וכהצדקה לבקשות שהוא מפנה בשמו ובשם הציבור אל הקב"ה לעזרה, לישועה ולגאולה.

ג. שליח הציבור מעמיד את עצמו כחלק מן הקהל

שליח הציבור בפיוטי ריטי"ע מרבה לבקש על הציבור ולמענו, כשהוא כולל את עצמו בתוך הציבור. חומת המעמדות נופלת וכל הקהל חש אחידות ושוויון בעמדו לפני הקב"ה בתפילה. ברשות לראש השנה "אֵיכָה אוֹכַל פְּנִים לְקָרִים" מדבר הדובר בגוף ראשון: "היום הזה למשפט נְקָמָס / ולכן פְּקַדְנֵי לְבִי נָמַס / זחלתי ואירא פֶן עֲבַר וְנָמַס... קמתי לחלותך ולבי מתחלחל" וגו'. כך הוא יוצר תחושת חפיפה בין ה"אני" הדובר ל"אני" המבצע את הפיוט. נראה לכאורה שהפייטן פונה לקב"ה, אך מטרתו העיקרית היא לשוחח עם הקהל, לעורר אותו לתשובה, לתת לו הרגשת שותפות ולשמש לו כפה לרחשי ליבו. אופיו של שליח הציבור האשכנזי שורטט ע"י אי מירסקי, שאומר: "צד ייחודי בפיוט האשכנזי היא נפשם העממית של הפייטנים... ענווי עולם אלה

4 שיר השירים ו, ד; י.

5 מדרש לקח טוב לחמש מגילות, ירושלים תשמ"ט, עמ' 85.

חופשיים היו מכל אינדווידואליות... צרות הכלל ומסירות הנפש של יחידים רוממו כל נפש מישראל... אף חסידותם ותמימותם גרמו להם שיראו עצמם עבדים בין עבדי ה' באין גבול וחציצה... באשכנו היו הפייטנים שליחי ציבור... והוא [הפייטן] גופו מעמיד עצמו בצל הציבור, הוא כמוסר דברי שולחיו ולשירת עצמו אין נפשו".⁶ גם פליישר מתאר את שליח הציבור האשכנזי כמנהיג, אשר "לא בתורת יחיד העומד לבקש רחמים על עצמו... אלא כשליח ציבור בשר ודם ששליחות קשה מוטלת עליו והוא חרד פן יכשל בה".⁷ ואכן, שליח הציבור אינו מבקש על עצמו, למרות הדיבור בגוף ראשון יחיד. למעשה הוא משמש כפה לכל פרט ופרט מתוך הקהל. באומרו: "תמיד שם יוצְרֵי אהלל... אשירה לה' כי גמל עליי",⁸ הוא מודה בשם כל יחיד על ניסי העבר תוך בקשה שניסים אלה יקרו גם בעתיד: "שוכן מעונים... שמור שתילים... תהי לְקִמוֹנָם לְמִסְתוֹר וּמְחִסָּה... יִרְאֶיךָ תושיעֵי וגו'".⁹

הפייטן רוצה לומר לקהל, שבזכות מנהיגי הדור המתפללים להקב"ה יזכו גם המוני הציבור לסליחה ולישועה. הוא מעורר את הקהל להתבונן פנימה, לחזור בתשובה, להתעלות ולהתפלל. העובדה שהוא מגלה את עולמו הפנימי בגוף ראשון מעוררת קשר אישי אינטימי וקרוב בינו לבין הקהל. דרך הפיוט הוא אומר לקהל: כל אחד מאתנו חייב להרגיש שותפות, כולנו שווים וחובתנו היא להתפלל זה על זה וכל אחד על עצמו. אמירה זאת מודגשת בעיקר במקומות בהם הוא מתבטא בגוף ראשון רבים: "ואנחנו עבדיך מיחדי שמך בהגיון",¹⁰ "נחנו מרינו ורשענו עשה"¹¹ ועוד.

ד. תיאורים פרטניים ומוחשיים של העתיד

בפיוטים רבים מובאים תיאורים מוחשיים ביותר של העתיד, ביניהם תיאורים המתייחסים לבית המקדש: "יכון בחסדך פֶּסֶא ושְׁכִיּוֹת הַתְּמִדָּה / ותחפוץ זְבָחֵי צדק וסדר העבודה / סְפוּרִים כחול לְאֶגְדוֹ ומביאי תודה / ישמח הר ציון תגלנה בנות יהודה". ובהמשך: "דורשֶׁיךָ קִמּוֹן חוּגְג בֵּל יִכָּאוּ כִּיקָם... זהב

6 א' מירסקי, הפיוט בהתפתחותו בא"י ובגולה, ירושלים תשנ"א, עמ' 691.

7 ע' פליישר, שירת הקדש העברית בימי הביניים, ירושלים תשל"ה, עמ' 478.

8 בקדושתא "את השם הנכבד" פיוט ז.

9 בקדושתא "אמרות ה' ", פיוט ז.

10 בסליחה "יודע היום".

11 בסליחה "אין אומר ואין דברים".

ולבונה וְשֵׁאוּ מְבִיאֵי מִגְדָּנִי וְגוֹי.¹² בקדושתא לשבועות מובא תיאור מוחשי של העתיד: "נאות מדבר ירעפו ויזלו הררי אל / סוכת דוד תתחדש וחומות אריאל / עוללים ברחובות ושיחו במחנה אריאל" וגו'.¹³ תיאורים אחרים עוסקים במשיח: "לפניהם יעבור מלכם בריבי ריבוא", "ש-ד-י עבר בראשם ולפניהם הפורץ" "קלות כגלי מבושר בהרים הכץ" "ומלך המשיח יגלה והיתה מנוחתו כבוד / והוכן בחסד פסאו וחופה כל כבוד" ועוד. יש לציין שהמשיחיות ובית המקדש תופסים מקום נכבד ביצירתו של ריט"ע. נראה שיש לתלות את הדבר באווירת התקופה שבה חי. ההווה הקשה מעורר באנשים תקוות לשנוי ניסי מהיר ובלתי צפוי: "המשיחיות יש בה בדרך כלל משום זיקה מיוחדת במינה למימד הזמן: התהליך הזמני מוביל לתמורה - או להגשמה סופית - שבעקבותיה יתבטל ההווה הפגום ובמקומו יבוא סדר עולם (או עולם חדש) שכולו טוב. הערכה שלילית של ההווה היא מהותית למשיחיות שכן אם ההווה הוא טוב, הרי יש להבטיח את המשכו ולא לחתור להחלפתו בסדר עולם חדש".¹⁴

ביוצר "אמיר מסתתר במעון חביון" מובאים תאורים קונקרטיים של העתיד: "ולעתיד בהשמע קול התור / קנות פזוריו מפלשת וכפתור / בסקה יסוככם למחסה ולמסתור... טרופים בהיותם פדויים / באסוף נדחימו מכל איים / ביום ההוא יצאו מים חיים... סגלים בהגאל כימי עולם / קומי אורי ישמעם גואלם / והיה לך ה' לאור עולם" וגו'. ריט"ע מביא גם מדרשים הנכרכים אחרי פסוקים. כך הוא מעשיר את הפיוט ברבדים נוספים ובאמירות נוספות. ביוצר "אור ישראל" לשבועות מובא הפסוק "מי זאת הנשקפה" (שיר השירים ו, 1) עליו אומר המדרש: "זו גלות המשיח, כדרך שהשחר יוצא ואפילה בורחת מפניו כך האפילה בורחת על המלכויות כשיבוא המשיח".¹⁵ המילה "קץ" המופיעה ביצירות שונות לפסת, גוררת אחריה מדרשים רבים המתארים את העתיד: "גמר קץ שעבודה כהוגן וכשונה",¹⁶ הרומז למדרש: "אני ישנה מן הקץ ולבי ער לגאולה, אני ישנה מן הגאולה וליבו של הקב"ה ער לגאלנו".¹⁷ וכן: "למחר

12 בקדושתא "אתה הא-ל", פיוט ה.

13 בקדושתא "אמרות ה'", פיוט ח.

14 אנציקלופדיה עברית כרך כד, ערך "משיחיות".

15 מדרש זוטא שיר השירים, בובר פרשה ו (פ).

16 בקדושתא "את השם הנכבד" פיוט ז.

17 שיר השירים רבה, פרשה ה, א (ב).

כשיבוא הקץ הקב"ה אומר לישראל בני, תמיה אני האיך המתנתם לי כל השנים הללו.¹⁸

תיאורים אלה באים לעודד את הקהל החש הזדהות עם הנאמר. ההמחשה הפרטנות מביאים את העתיד אל ההווה העכשווי בו הם שרויים. אמירתו של הפייטן היא: הנה, הארועים קרובים ואפשריים. הם יבואו במהירות ויתממשו לעינינו. יש לקוות, להאמין ולהתפלל, וכדאי לחכות לעתיד מופלא כזה.

ה. דברי שבח והודאה לבורא עולם

ריט"ע, כפייטנים אחרים בני זמנו, מרבה לדבר בשבחו של הקב"ה תוך איזכור גדולתו ומעשיו. הוא מכריז ומצהיר על רצונו לשבח: "אַסְלְדוּ, אַיִיחְדוּ... אֶזְכִּיר שְׁבַחוֹ"¹⁹ "לך נאה להודות בזריחה ובשקיעה מאורותיך / לך נפוז בכל עוז ונתעלסה בשירותיך / רומה ה' בעוזך נשירה ונזמרה גבורתך"²⁰ הפייטן הנדהם מול גדלות ה' אינו מסוגל לשבח: "מי ימלל גבורות אלקי עולם / ומי יבין חידותיך נישא ונעלם / ומי יוכל לשער מידותיך כולם", והתשובה היא: "אין מי יספר תעצומותיו למלָם"²¹ לעיתים השבח הוא כללי: "הוא אלקים חיים ומלך עולם... רם על רמים ונישא על נישאים... לו הנצח והגבורה והתפארת וההוד"²² וגו'. אך יש גם דברי שבח ספציפיים על בריאת העולם, על יחסו לעם ישראל ועל בחירתם. שבח רב נאמר תוך כדי איזכור הניסים שנעשו לעם ישראל לאורך התקופות השונות: "עֲנֵנִי כבוד הקיף על ראשימו / פת נקיה והדְכָאָה השביעם מְשֻׁמוּ / צוֹף דבש הניקם מסלע פְּרִישוּמוּ"²³ ועוד. הפייטן מציין את גבורות ה' כנוקם בגויים: "דָּשׁ וְחִבְטֵ מַכְעִיסִים מִפְּרִיכֵי קַהֲלוֹתֵינוּ"²⁴.

לכאורה נראה כי הפייטן מביע את השבח מתוך התפעלות ממעשי הקב"ה ומהניסים שעשה בעבר, אולם יש להדגיש כי עיקר פנייתו היא אל הקהל. ברצונו לשכנעם כי למרות מצבם הקשה, הקב"ה הוא כל יכול והניסים בוא יבואו. הגויים המתכננים לשעבד או להשמיד את ישראל נכשלים. כגודל תכניותיהם ורשעותם כן גודל נפילתם: "דִּימֹו להטביע פְּזָרְמֵם עוֹלְלִים / דוּחוּ ונתַפְּסוּ

18 פסיקתא רבתי עשרת הדיברות, כא.

19 בקדושתא "את השם הנכבד" מגן, 1-2.

20 בקדושתא "אברות יונה" פיוט ד' 25-27.

21 בקדושתא "אתה הא-ל" פיוט ד' 1-3, 34.

22 בקדושתא "אתה הא-ל" בסילוק.

23 בקדושתא "את השם הנכבד", פיוט ז.

24 שם.

בְּיָמֵתֶם הוֹלָלִים / דוּעְבוּ כָּבוּ שִׁקְעוּ בְּמַצוּלָיִם.²⁵ "מושל עולם נָגַפּם בַּקְּצָפוֹ / מָטוּ וּלְהָבּוּ בְּלֶהֱבֹ רֶשֶׁפוֹ / יִשְׁלַח בָּם חֲרוֹן אַפּוֹ",²⁶ הפייטן מצליח להעביר לקהל את תחושת הניצחון על החזקים ממנו. הרגשת הסיפוק היא גדולה, והמסקנה היא כי כך יעשה גם לקמים עלינו. בעקבות תיאורים אלה באה הבקשה האקטואלית: "שְׁבוֹר קִדְקֵד מַאָדִים / שֶׁכָּר חֲצִיךְ מָדָם / אוֹמוֹת הַנְּסִיכוֹת".²⁷ סילוק המלכות הרשעה יביא לגלוי מלכותו השלמה של הקב"ה בעולם: "מלכות זדון השליכה / ואז תגלה מלכותך / והיתה לה' המלוכה".

ו. עיון במעמדו המיוחד של עם ישראל

הפייטן, ברצונו להעלות את מעמדו של עם ישראל בעיני עצמו, מזכיר לו את מוצאו, את תרבותו ואת היופי שבתרבות זאת. בעוד שפייטנים אחרים בני זמנו של ריט"ע באשכנז, העמידו את מצבם הקשה של היהודים כעיקר יצירתם, תוך תיאור הפרעות, הגזירות, הקשיים וכד', הרי ריט"ע מדגיש בסגנונו המליצי והנשגב את מעמדו המיוחד של עם ישראל כעם נבחר, כבן מלך: "גם מפל אומים תחילה / גוי קדוש תָּרוּם כְּחֶלֶה / להיות לו לעם נחלה",²⁸ "ש-ד-י כן משְׁקָעִים עממים / חֶשֶׁק וְהַבְדִּיל מְעוֹטֵי עַמִּים / כָּנָם וַאֲבַדִּיל אֶתְכֶם מִן הָעַמִּים".²⁹ רעיון הבחירה הוא רעיון מרכזי במסכת הרעיונית הסובבת את חג הפסח ואת חג השבועות. בקדושתא לשבועות מוקדש פיוט שלם לתיאור עם ישראל שנבחר לקבל את התורה.³⁰

הפייטן מזכיר פעמים רבות את הברית עם האבות ואת ההבטחות לאבות: "ובזכות אָב המנוסה בעשרה / כרת לו ברית לירש אומים עשרה",³¹ והוא מבקש: "קדוש, ברית תִּגְבִּיר".³² השרש פ.ק.ד מופיע בפיוטים רבים כאיזכור להבטחת ה' "פקד יפקד אלקים אתכם" (בראשית נ, כה). טענתו היא כי קיומו של עם ישראל מעיד על מלכות ה': "אִמְצָ אֱהוּבִים פּוֹנֵנֶת בְּצַלְמְךָ / לְבָרְךָ וּלְקַדֵּשׁ שְׁמֶךָ

25 שם, מגן, 7-8.

26 ביוצר "אזכור ברעד", 14.

27 במעריב "אוחזי בידי", 11.

28 ביוצר "אזכור ברעד", 3.

29 ביוצר "אאמיר מסתתר במעון תביון".

30 בקדושתא, אמרות ה' אמרות טהורות", הפיוט "ה' קנני" ועוד.

31 בקדושתא "אתה הא-ל עושה פלא", סילוק.

32 בסליחה "יודע היום".

בעולמך",³³ "חקוק יצאו כל צבאותיו / זה כבודו של מעלה וריבואותיו",³⁴
 "שבחך הופעת בקהל דגויים / מעידים ייחודך בדתך הגויים".³⁵

כדי לחזק את עם ישראל ולעודדו, מרבה הפייטן לשבח את עם ישראל על מצוינותו בין הגויים כעם ייחודי השומר את מצוות ה', ולכן גם ראוי לגאולה: בהושענא "איזמה נחבסת" משבח הוא את עם ישראל: "דופקת דלתיך להתחנן בלחץ שבאים / הוגי עוז דתך ומשפטים נאים / ונוצרת חוקים מזהב ומפז מסולאים" וגוי. בפיוט זה השבח המיוחד הוא על שמירת וכיבוד השבת: "זמן ומועד מקרא קודש קוראים... מצות פיך חובבים מבין פתאים...". בסליחה "יודע היום" מובא בהרחבה הפולמוס עם הנוצרים המנסים לשכנע את עם ישראל לעזוב את דרך היהדות, והתשובה היא: "ממחוללי לא אמעד / תשועתו איחל ובו אָבטח עדי עדי". בדרך זאת משכנע ריט"ע את הקהל, שעליהם להתמיד ולהקפיד בקיום המצוות, ורק בזכות זה יזכו להיגאל.

בזולת "אז כארסת" מופיע מוטיב "הכלה השבויה". ישראל המצויים במצרים הם ככלה שנלקחה מבית חתנה שהוא מלך - "המלך הגדול כמו קדשה בְּחֻנְיָה / הרבה סבלונות שָׁגַר לה במתנה / ונשבע לה להכניסה כשתעמוד באֵיתָנָה / ומאז ועד עתה לְדוֹנָה הַמְתִּינָה". אחרי דין ודברים עם המלך פרעה, ואחרי המכות: "יָכַד וְהִתְאִיר חֲנִית מִסַּע וְשֵׁךְ רָיָה... פָּצוּ צְאִי כְלָה עֲגָפָה וּפּוֹרִיָה / במחול משֻׁקִּים או יצתה אהובה / נוהגת לְרַקְמוֹת עִם כִּסְפָה וְזִהְבָה" וגוי. איזכור הברית (האירוסין), תקופת השבי הארוכה, והגאולה שהיא חידוש הקשר והברית בין הקב"ה לעמו, באים לומר לקהל המתפללים כי גם הם נמצאים עתה בגלות, כאותה כלה המצויה בשבי אך החתן קיים. הברית קיימת ובבוא העת יבוא המלך לגאול אותם בגלותם.

כל אלה באים לזקוף את קומתו של עם ישראל ולהבטיח לו שהקב"ה לא שכחם והברית עומדת וקיימת. הם בבחינת בן מלך או כלה, שמעמדם האמיתי ימומש בקרוב.

ז. התכנית האלקית ומשמעותה לקהל המתפללים

הפייטן רוצה לשכנע את קהלו שמצב בו הם נמצאים הוא חלק מתוכנית אלקית. על פי תכנית זאת מנהל הקב"ה את מהלך ההיסטוריה.

33 במעריב לסוכות "אוחזי בידים", 19-20.

34 קדושתא "אתה הא-ל עושה פלא" מחיה, 8.

35 בסליחה "איחד צוריי".

אירוועי העבר מלמדים על ההווה, ומכל אלה נגזר גם העתיד; הכל על פי רצון הקב"ה המכוון הכל ויודע מראשית אחרית. רעיון זה אינו מובע באופן ישיר אלא עולה מתוך הפיוטים. בקדושתא "את השם הנכבד", בפיוט ה, מביא ריט"ע את מדרש עשר השירות:³⁶ יש שירות שנאמרו בעבר: שירת ליל היציאה ממצרים, שירת היס, שירת הבאר וכו', ולבסוף: "לְעֵתִיד לְבֹא יְחֻדֵשׁ / שִׁיר מִפּוֹאֵר וּמִקֹּדֵשׁ / בְּבִנְיַן בֵּית הַמִּקְדָּשׁ / שִׁירוּ לֵה' שִׁיר חֲדָשִׁי". כלומר: יש תכנית שחלק ממנה כבר התגשם, וחלק אחר צפוי לעתיד. גם בקדושתא "אלקים בצעדך" מובאת סקירת התכנית האלקית: השעבוד במצרים, הגאולה, המסע במדבר, הביאה לא"י וההבטחה שהמשך התכנית יבוא לידי ביטוי בגאולה העתידית. בפיוט "מי ימלל גבורותיך"³⁷ מובאות שאלות רטוריות המעוררות אצל המאזין מחשבות לגבי מצב העם בגולה, אך שאלות אלה רומזות גם על התשובות הבאות לעודד את הקהל: חכמת ה' וגבורתו ניכרות בכל הבריאה, הכל מאורגן בחכמה. גם הגלות היא חלק מהתכנית האלקית, וכשיגיע הזמן והרצון מלפני ה', הוא יגאלם: "וכל כך לָמָּה - להודיע לְבָאֵי עוֹלָם / שְׁאִין דִּין בְּלֹא דִין פְּרוּעַ וּמְשָׁלֵם". כך אומר הפייטן לקהל שהם חלק משרשרת הדורות, חוליה במהלך ההיסטוריה של העם, וכי הברית עם הקב"ה לא תתנתק לעד. היוצר "אאמיר מסתתר במעון חביון" בנוי כולו על רעיון זה. הוא מעמיד באופן שיטתי את בריאת העולם, יציאת מצרים והעתיד לבוא כמערך קבוע, וכשם שמומשו שני החלקים הראשונים בתכנית, כן יתרחש גם החלק השלישי: "ש-ד-י כן משְׁעָעִים עַמִּים / חֶשֶׁק וְהַבְדִּיל מְעוֹטֵי עַמִּים... תְּקִיף פְּחַשׁ תְּנַפֵּת יַמִּנִית / קִנּוֹת פְּזוּרִיו מִמְאָרִיכֵי מְעֻנִית / כֵּן יוֹסִיף ה' יְדוֹ שְׁנִית / תְּמִימֵי לֵב הַמִּיחֲלִים לְגַדְלוֹ / בְּרִנָּה יִנְהַלֵם לְמַעוֹן הַיְכָלוֹ / שֶׁם יַעֲבֹדוּהוּ כָל בֵּית יִשְׂרָאֵל כְּלָה... בִּירוּשָׁלַיִם לְשָׁנָה הַבֹּאֵה".

אחד האמצעים הרטוריים של הפייטן כדי לשכנע את הקהל לקוות לגאולה הוא הבאת אירוועים ודמויות מן העבר. אלה מוכיחים כי כשם שעזר הקב"ה בעבר, כשהמצב היה נראה קשה וחסר סיכוי, כפי שהציל דמויות שונות בעת צרה, כך ביכולתו, ע"פ הבטחתו, להושיע גם עתה. גאולת מצרים מתוארת בפרטנות מרובה: קושי השעבוד, מזימות פרעה, ולעומתם מהירות הגאולה: "יִתְּנֵן הוֹלָל וְהוֹשֵׁלךְ נִיפְתּוֹ"³⁸ "יִנְדָּד הוֹנְדָּד בְּדוֹנִים בְּיִשְׁלֵי"³⁹ בפיוטים שונים מודגש

36 מכילתא שירה א' עמ' 116.

37 בקדושתא "אתה הא-ל עושה פלא".

38 בקדושתא "אברות יונה" מחיה.

39 בקדושתא "אברות יונה" משלש.

הרעיון דוקא בטורים המסיימים: "כשיתפתה נוגדים וְשָׁבוּ אַחֲרָיִים / כֵּן תִּכְנִיעַ שְׁאוֹן שִׁירָיִים / לְרַחֲמֵנוּ תָרוּם כְּרִיחַמֶּתָה לְאַפְרִים / לִילָה בְעֶבְרֶךָ לִנְגוֹף אֶת מִצְרַיִם".⁴⁰

לעיתים מובאת הבקשה על סמך העבר דווקא בפזמון החוזר אותו חזר הקהל ואמר בעל-פה: "פְּהָרְאִיתָנִי נִיסִים / בְּגִבְעָ לֹד נְחֻסִים / כֵּן תִּפְלִיא לְעִמּוֹסִים / מוֹשֶׁע חוֹסִים".⁴¹ הישועה תבוא גם בזכות דמויות הסטוריות: בהושענא "כהושעת ידיד" מובאות מספר דמויות שנעשו להם ניסים: אברהם, יצחק, יעקב, משה, אהרן, יהושע, אלישע, חזקיהו ומרדכי ואסתר, והבקשה היא: כן הושע נא. הטיעון לזכות-אבות מובע בפיוטים שונים, כגון: "רחף צאצאים בזכות הורים".⁴² לכאורה נראה כאילו הדוגמאות מן העבר באות "לשכנע" את הקב"ה לגאול, אך האמירה מופנית לקהל במטרה לשכנע כי יש ביכולתו של ה' לגאלם וההבטחות ימומשו בקרוב.

מהירות הגאולה שהיתה, מלמדת גם על הגאולה העתידית: "קִפְץ וּדִילַג לְהוֹשִׁיעַ דְּגָלְיוֹ"⁴³ "דִּילַג בְּעֵדִים זִמְן מְקוּבְעִי"⁴⁴ "זְנוּחָה זְרוּחָה בְּדָם מִתְּבוֹסֶסֶת / חוֹלְצָה וְנִגְהָצָה בְּרַחֲצָה וְתִכְבְּסֶת".⁴⁵

הפייטן מגייס לעזרתו גם את המדרשים המתאימים. לעיתים המדרש מובא ע"י פסוק מקראי כגון: "אראנו נפלאות - אראנו מה שלא הראיתי אל אבות שהרי ניסים וגבורות שאני עתיד לעשות עם הבנים יותר הם ממה שעשיתי לאבות".⁴⁶ פעמים רבות הוא מזכיר את ההבטחה שניתנה לאבות האומה. דוגמאות רבות מפוזרות בכל יצירתו של ריט"ע, ובכולן ניכר הרצון לעודד את הקהל, להעביר לו מסר של תקווה, לחזק את האמונה במהירות הגאולה שתבוא כהרף עין, וזאת תוך איזכור התכנית האלקית במהלך ההיסטוריה, הבאת אירועים ודמויות מן העבר ולימוד משותף של מקורות מקראיים ומדרשיים המבטיחים את הגאולה העתידית.

40 בקדושתא "אתה הא-ל", משלש.

41 בקדושתא "את השם הנכבד", פיוט ו.

42 בסליחה "אין אומר ואין דברים".

43 בקדושתא "את השם הנכבד", משלש.

44 בקדושתא "אתה הא-ל" מחיה.

45 בקדושתא "אלקים בצעדך" מגן.

46 מכילתא דרי ישמעאל, בשלח, מסי' דשירה פרשה ח'.

ח. הפיוט כמקור לחינוך על יסודות האמונה

דרך הפיוטים רוצה ריטי"ע לחזק אצל קהלו את האמונה בקב"ה ובעקרונות היהדות. הוא מעלה רעיונות יסוד באמונה ומשכנע שחייבים להאמין בהם. האמונה תעזור לקהל להתמודד עם המציאות העכשווית הקשה. עקרונות יסוד אלה ליוו את עם ישראל לאורך כל ההיסטוריה, והם אלה שמתזקים אותו במהלך הציפייה לגאולה השלימה. ברור לנו, גם מתוך הפיוטים, שהגויים במהלך הפולמוס תקפו את היהודים בשאלות של אמונה על רקע מצבו של עם ישראל. ריטי"ע מלמד את העם כיצד ניתן להתמודד עם השאלות, להתחזק באמונה ולהתגונן בפני אלה המבקשים להעבירו על דתו. אחת השאלות העומדות בפני היהודים היא, כיצד נדע כי אכן הגאולה תגיע? ריטי"ע מביא ארבעה עקרונות המהווים ערובה לבוא הגאולה:

1. יסוד אמיתות הבטחות הנביאים. כלומר: כתבי הקודש מעידים ומבטיחים את הגאולה, ולכן ריטי"ע משבץ בפיוטיו פסוקים רבים מתוך דברי הנבואה שעוסקים בגאולה. כגון: "ביום הוא יצאו מים חיים יעלה על שפתו מזה ומזה כל עץ מאכל",⁴⁷ "בסוכה יסוככם למחסה ומסתור".⁴⁸
2. יסוד הצדק האלוקי. הקב"ה פועל על פי כללי הצדק המוחלט. מאחר והחטאים מוגבלים, כך גם עונש הגלות חייב להיות מוגבל. על פי הצדק המוחלט ניתן גם שכר ועונש: אויבי ה' ועמו ייענשו והשכר למאמינים אף הוא מובטח. כגון: מעשי אברהם אבינו יביאו שכר לבניו: "הוא ביקע עצי עולה / ואני בוקע ים לְמִי זאת עוֹלָה".⁴⁹ פרעה יביא להענשת בניו: "נָאָה לְמָרָר בחומר חיי בנים עֲרָבִים / לכן צללו כעופרת בחומר מים רבים"⁵⁰ ועוד.
3. הכתובים מעידים על נאמנות ה' לקיום הבטחותיו, וכשם שקוימו הבטחות לאבות כן ימומשו הבטחות לעתיד, כגון: "קָזוּ וכזו גְּמָלָנוּ גואלינו בְּשׁוֹבַע שמחות ודיצה / כי זכר את דבר קדשו אברהם אשר רצה".⁵¹
4. אירועים היסטוריים מוכיחים את יכולתו של הקב"ה. הפייטן משווה את גאולת מצרים לגאולה העתידית, ומוכיח בזאת שכשם שבאה גאולה ראשונה

47 יחזקאל מז, יב. מתוך היוצר "אאמיר מסתתרי".

48 ישעיה ד, ו. שם.

49 בקדושתא "את השם הנכבד" סילוק.

50 שם.

51 בקדושתא "אתה הא-ל עושה פלא" סילוק.

כן תבוא הגאולה האמיתית. כגון: "כהראיתיני ניסים / בגבע לוד וחניסים / כן תפליא לעמוסים / מושע חוסיים".⁵²

ריט"ע פונה לקהל מתוך רצון לשכנע אותו לחזק את האמונה, להרבות בקיום המצוות, כדי להיות ראויים לגאולה. בקדושתא "אלקים בצעדך" מביא הפייטן נימוקים חינוכיים לקיום המצוות. הוא מעמיד שאלות ותשובות לשם הבהרת מהות האמונה שמאחורי קיום המצוות. כגון: "ולמה אכילת חמץ לשש שעות? זכר לחיפזון שכינה להעביר גזרות רעות", כלומר: קיום המצווה יעשה אותנו ראויים להעברת הגזירות בצורה מהירה כשם שהיה בעבר. בהושענא "איזמה נחבסת" מפרט הפייטן את מעלת בני-ישראל בקיום מצוות בכלל ובקיום מצוות השבת בפרט. אחרי איזכור מצוות רבות, תוך שבח לעם ישראל המקיימן, פונה הפייטן בבקשה: "יתגברו חסדיך נשא על נשאים / והצילם מִטֶרֶף זָד וממעגל קפאים... מצות פִּךְ חובבים מִבֵּין פתאים... חשוף זרוע קדשך ויבושו שבאים".

ריט"ע הוא מן הראשונים באשכנז שכתב פיוט הלכתי - את הסדר "אלקי הרוחות לכל בשר" בקדושתא לשבת הגדול "אלקים בצעדך". הפייטן מודע בהחלט למציאותו של קהל מגוון בבית הכנסת, וכשהוא בא ללמד את הקהל עניני הלכה כדי לעודדם לקיים את המצוות הוא פונה לכל קהל בשפתו שלו. בסדר זה הוא "מלמד" את דיני הפסח בשתי רמות: בשפה הלכתית יבשה ומתומצתת, המכוונת לתלמידי החכמים שבקהל (כולל ביטויים רבים בארמית), ואילו בסילוק של הקדושתא הוא פונה בדרך דידקטית יותר. הוא מעמיד אמנם שאלות הלכתיות, אך התשובות מעבירות מסר של אמונה ושל עידוד לקיום המצוות. כגון: "ולמה ארבע כוסות מצַנְתָן בזה הלילה, זכר לארבע גאולות שנתבשרו בהם עם סגולה... ולהודות בהם וליתן בם תהלה לחובֵט ארבע כוסות של פִּיפְיָה עֲגָלָה / וכדי לְשַׁפֵּר אומות עֲמֻמוֹת מִשְׁקֻצוֹת בגעילה / בארבע כוסות הכתובים בם שהם כוס התרעלה". מטרת לימוד המצוות היא כדי שנדע לקיים את המצוות כהלכתן, וכך נהיה ראויים לגאולה.⁵³

בפיוטים מובאים יסודות אמוניים נוספים, כגון: האמונה שהקב"ה הוא יחיד בעולמו: "בורא ואין בלעדו", "רם איתו אין זר", "בלתו אפס", "ובגדודו יתייחד כי אין מלבדו" ועוד. הרעיון הוא שהקב"ה הוא נצחי ודבריו נצחיים:

52 בקדושתא "את השם הנכבד", פיוט ו.

53 כך עולה מתוך סיום הסדר: "חסל סידור פסח כהלכתו / ככל משפטו וחוקתו... זך שוכן מעונה / קומם קהל עדת מי מנה / בקרוב נהל נטעי כנה / פדויים לציון ברינה".

"דברו ניצב לעולם / הוא אלקים חיים ומלך עולם מאומה מדברו לא חזר" ועוד. הפייטן מציין שהקב"ה משגיח בהשגחה כללית ופרטית על העולם: "הוא בעצמו עליהם נגלה" "ידו על מבקשיו להגין עליהם כחומה / ועוזו ואפו על עוזביו להכניעם באף וחימה" ועוד, וכי הבחירה החפשית ניתנת לאדם: "ואשר אבה להנזר / אתה היית עוזר" פרעה מסרב למשה ואהרן הפונים אליו בבקשה לשלח את בניי ובוחר לא לשמוע בקול ה' - "שָׁב וּהֲתַעַבְרָ וְצוּה חוֹצֵה לְגִרְשָׁם"⁵⁴ ועוד.

ט. סיכום

בסיכומי של דבר: מרבית דבריו של הפייטן מכוונים אל קהל המתפללים המצוי בבית הכנסת. ריט"ע מודע לחשיבות השיח המתקיים בינו - המנהיג, המתנך, שליח הציבור - ובין הקהל לרבדיו השונים. הוא משתדל לעשות את הפיוטים לכלי שדרכו יבין הקהל את חשיבות האמונה וקיום המצוות, שבאמצעותו יתעודד הקהל וישתכנע בקיום הברית בינו ובין בוראו למרות המציאות העכשווית. הפייטן נותן בפיוטים לגיטימציה ואישור למציאות הקשה ולרגשות הקשים הפוקדים את הקהל, אך הוא משיב להם בתיאורים מוחשיים של העתיד הטוב תוך איזכור ההבטחות בעבר ותוך הדגשת מעמדו המיוחד של עם ישראל כעם נבחר השותף בתכנית אלקית, שתחילתה בעבר באירועים שקרו לאבות האומה והמשכה בהווה ובעתיד המבטיח. מתוך כל אלה עולה שבת גדול לגבורתו וליכולתו של הקב"ה.

מרבית האמירות הללו אינן נאמרות בפניה ישירה אל הקהל. עיקרן בהיות השיר מדבר. אך שיר זה אינו מושמע אל חלל העולם, אלא הוא מושמע ומושפע מעצם נוכחות הקהל כשהאמירות מכוונות אל קהל זה.

54 בזולת "או כארסת בתולה".